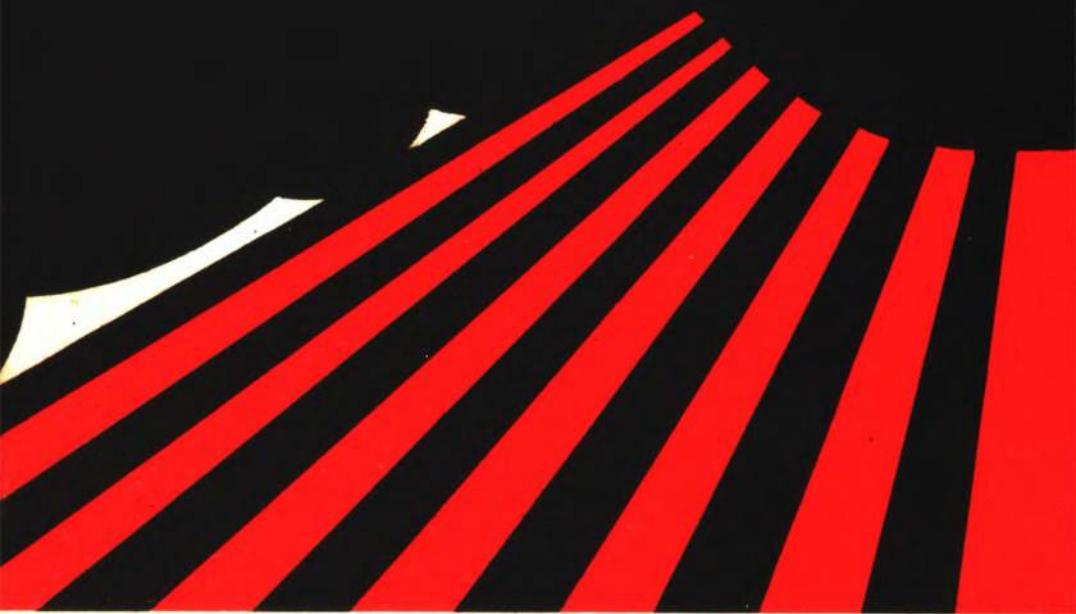

АНДІН ВЕРБА проїденим шляхом

українське суспільно-культурне
товариство. Варшава, 1976.

Антін Верба

**ПРОЙДЕНИМ
ШЛЯХОМ**

**УКРАЇНСЬКЕ
СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО
ВАРШАВА, 1976**

Обкладинка — Ярослав Білецький.

Технічна редакція і коректа — Ганна Ціханович.

Федір Чайка з вигідного глибокого фотелю крізь вікно своєї кімнати на сьомому поверсі дивився в широко-відкритий обрій. У небі плили, закурені димами міста, хмари. За смутою яснозелених лугів і цибулинних городів кучерявилися яблуневі сади. За ними струнко п'ялась в небо стіна тополь, а далі біліли висотні будинки міста, вежі церков і палаців. Сонце перед заходом розвісило по хмарах свої червоні промені та, провітривши їх, поволі стягало до свого нічного ложа за обріем. Сірі тумани вийшли з садів і лугів та повисли на небосхилі. Високі вежі й будівельні журавлі розгорілися у небі мальвами червоних ламп.

В житлових будинках то тут, то там блимнуло світло у вікнах, а незабаром будинки сяяли неначе новорічні ялинки. Чайка не засвітив ще світла.

Йому не хотілося сполохати думок, які, здавалося, виповнили приміщення, прийшли до нього в гости з давніх літ, з далеких доріг, перехресть і мало протоптаних життєвих стежок.

• • •

Жнива скінчилися. Жита й пшениці були вже давно звезені. Пастухи чекали на свіжу зелень на зораніх стернях, але спека висушила скиби і розпорощене зерно озимини та ярини, а навіть свиріпа ніяк не сходила. Хлопці пасли по ровах, пускали худобу, як не було

побережника, у ліс. Голоднуваті корови треба було до-кормлювати бурячаним або капустяним листям з горо-ду, чи опалими яблуками. А сади стояли рясні. Гілля гнулося від плодів, купці не хотіли навіть говорити про купівлю. Діти ласували стиглими, м'якими й солодкими паперівками, господині сушили на сонці найкращі яблука і груші. Гірші сипали до корит підсвінкам або в цебрики коровам до дойння.

Федір Чайка ранньою прохолодою виходив у поле підорювати стерню. Коли сонце почало пригрівати й мухи немилосердно кусали коней, повертається з поля. Годував гнідих жирним оброком, а сам заїдався свіжоспечену бараболею з кислим молоком. Потім відводив валаха до Никанора Кушнірука, з яким батько спрягався, й лягав трохи перепочити в стодолі на сіні.

Біля полуночі пробуджувався, виходив у садок на свіжі яблука. Пізньосерпневе сонце, рясні сади нагадували Федорові ті тривожні дні, коли він віддавав меншому братові батіжок пастушка, а сам лагодився у школу. Хоч ця школа була аж за сім кілометрів від села, проте ходив до неї охоче, вчився добре й мріяв, що після закінчення піде на дальшу науку. Потім надії розвіялись. Не було за що іхати на міське навчання. Буря поторощила дах на старій стодолі, треба було продати ялівку на покриття даху. Секвестратор пригадував батькові вже вдруге про несплачений податок, менші не мали чобіт на зиму. Так і Федір залишився вдома. Читав усе, що попало в руки, той у селі почали його вченим звати. Відтоді проминуло немало років. Федір вже й відбув військову службу, аж ось під осінь десь брався неспокій в його душі. Ночами йому снилося, що вибирається до школи, а ранкова прохолода і косий погляд сонця виганяв його з подвір'я на польову дорогу, якою можна було виїхати з плужком у поле або й розпочинати мандрівку в широкий світ. Федір поглядав на маленьку, похilenу з почорнілою стріховою, хатину, яка домагалася ремонту, але завжди знайшліся якісь невідкладні витрати. Поговірка про ремонт чи перебудову хати велася роками, а хата стояла, як і давніше, тільки хилилася все більше додолу. Крім ремонту в сім'ї постійно говорилося про виїзд з села. Все одно куди, аби виїхати й не нидіти без виходу в одному місці. По селі йшли поговірки, що Іван

Кривало в Канаді на грузовику їздить, з господарем разом за столом обідає, навіть долари батькові присилає. Гнат Поспіха не відомо яким чудом вийшав у Францію. Пише, що вином обід запиває. Тільки як туди продержтися? Всі багаті країни понабирали народу досить і закрили кордони. Василь Яремчук поїхав добувати вугілля в шахтах на Сльонську. По двох роках повернувся мізерний, кров'ю плює. Марта Вовчук пішла на службу у місто до посивілого вдівця. Спочатку хвалилася, що незабаром панею стане, але як вдівець помер, сини вигнали її з хати й бідолашна повернулася в село з пустими руками. Все-таки говорили про виїзд із села як чудове сите влаштування в світі не переставали, хоч єдиним практичним виходом була каторжна праця в сусіднього поміщика.

Всі надії й розчарування сільського будня перервало в останніх днях серпня проголошення мобілізації.

— Війна — покотилося по селах і заморозило хлібобробів.

Чайку й сусідніх хлопців покликали до повіту. Майже тиждень хлопці чекали на відправлення до військової частини. Потім тимчасово звільнili іх додому, але вже більше не покликали. Незабаром появилися гітлерівські окупанти й все перевернулося до гори ногами. Ніхто не знав, що принесе завтрашній день. Окупанти заманювали на виїзд до Німеччини, але ніхто ім не вірив. Якщо колись люди мріяли про виїзд з села, то тепер кожний тримався рідної хати неначе кліщ і про ніяку мандрівку не згадував. Окупанти почали будувати дорогу на схід. До цієї будови гнали хлопців і дівчат. Погнали й Федора. Запам'ятав він цю дорогу на все життя. Все треба було перетерпіти, й погейкування німецьких наглядачів, голодні пайки, холодні нічліги.

Увагу Федора від буденних турбот і невигод відвертала Ярина. Ця чорнява, кароока дівчина з Новосілок відразу йому сподобалася. Видно, що й Ярині хлопець не був байдужим, бо радо до нього всміхалася, не цуралася його товариства, охоче розповідала про своє село, батьків та сестер. Непомітно проходили дні, непомітно Федір і Ярина покохалися. Мандруючи між сосновими у вільний час, вони обдумували плани на майбутнє, мріяли про спільну дерев'яну хату, таку, яку

бачили у побережника. Тому все частіше планували втечу. Може й здійснилися б ці плани, якби не сталися несподівані події. Побудова дороги просувалася швидко. Передбачувано, що за тиждень два шлях буде виведений з лісів у поля, а там вже до міста недалеко. Гітлерівська охорона бази повеселішала, надіючись, що все скінчиться без ускладнень. Якось у суботу насунули чорні хмари, вітер закрутів верховіттям дерев, по соснових шпильках вдарив дощ. Озброєна охорона бази поховалася в затишні місця. Саме в таку хуртовину до бази непомітно підпovзли партизани. Вони тихцем вбили кількох солдатів, добралися до складів зі зброєю, одягом і харчами, забрали, що їм було потрібне і скovalися в лісі. Командування будови спохватилося щойно під час зміни варти. В базі оголошено тривогу. Комендант вигнав людей на майдан, окружив їх солдатами з готовими до стрілу автоматами. Ледве почало світати, як з'явився гестапо та кілька автомобілів есесівців. Проведено енергійне слідство. Однак ні хитрі, ні брутальні методи гестапівців не довели до мети. Робітники мовчали, бо справді нічого не знали. Двох тільки хлопців зникло безвісти. Не вияснивши нічних подій, гестапівці вирішили помститися. Вони поставили робітників і робітниць у ряд. Витягали що п'ятого з цієї шефенги й заганяли в кузов критого грузовика. Серед них знайшлася й Ярина. Федір хотів вирвати дівчину з рук есесівця, але той гримнув його прикладом по голові. Хлопець захитався й непрітомний впав на землю. Щойно пізніше Федір довідався, що, забравши біля двадцять чоловік, есесівці окружили грузовик та від'їхали з ним на захід. За кілька днів гриболисби знайшли в лісі свіжу могилу. Таємними шляхами до табору дійшла чутка, що есесівці веліли викопати глибоку яму ніби на вапно, а потім усіх збраних розстріляли, скинули до ями, присипали землею та від'їхали.

Федір вирішив. Він втік з табору. Довго блукав у лісі аж таки попав до тайника партизан. Відтоді працював у таборі при побудові землянок. З радістю довідувався як партизани розбивали конвой, висаджували у повітря поїзди, знищували склади ворога. Не раз в таборі ставало гаряче, юнак стояв на п'ядь від смерті, був поранений, але залишився в живих. Визвольний

марш Червоної Армії застав Федора на лікуванні в селі Соснівка. Люди ставилися до нього як до героя.

Після одужання й перепочинку, треба було подумати про працю. В селі не було вчителя. Люди стали просити Федора, щоб взявся за навчання. Партизан викручувався як міг, але люди не давали йому спокою. Врешті й шкільна влада обіцяла вислати його на курси, полагодити прийом до заочного педліцею. Не було виходу, Федір погодився. Постягав розкидані по селі шкільні меблі, книжки, привіз з повіту програми, зошити, якісь старі підручники, перебрався до шкільного помешкання й став учительювати. Вечорами вчився сам, а вдень учив дітей. Неділями іздив до заочного педліцею. Спочатку було важко, але з місяця на місяць все йшло краще. Мати писала, що найменший брат Петрик одержав стипендію і вчився вже в місті. Виходило, що Федорові mrії й на цьому відтинку здійснювалися.

— Таки закінчу середню освіту — всміхався до своєї думки некваліфікований учитель. Все вказувало на те, що це були надії не безпідставні. Аж ось одного пізнього осіннього вечора трапилася несподіванка. Федір, закінчивши огляд учнівських зошитів, відкрив історію педагогіки й почав готоватися до чергового екзамену. Раптом хтось застукав у вікно. Вчитель взяв лампу в руки та підійшов до шибки. За вікном стояло двох чоловіків.

— Відчиніть, ми приїхали в гості до Кравчика та не знаємо де він живе — просив той з борідкою. Хоч Федір був бувалою людиною, хоч між людьми ходили поговірки про банди, проте він, не маючи іншого виходу, відчинив вікно. Чоловіки миттю вскочили до кімнати.

— Ставай під стіною, руки вверх — скомандував той з борідкою. Другий кинувся до дверей і відчинив їх.

— Заходьте, дорога вільна — сказав до когось за порогом. До кімнати ввірвалася юрба чоловіків. Одні були одягнені в військові зелені шинелі, другі в німецькі фуфайки, а ще інші в штатські куртки. Більшість з них на ногах мали чоботи. На поясах висіли патрони, а баґатьом з плечей звисали автомати.

— Банда — подумав вчитель.

До Федора підійшов високий блондин в англійсько-му кепі.

— Ну педагог — сказав крізь зуби. Колись ти воював за владу комуністів, а тепер годуєш комуністичною отрутою наш народ, наших дітей... Знаєш, що ми з такими робимо... Двох головорізів виступило вперед і зняли з плечей автомати.

— Спокійно — стримав їх блондин. Ходи, педагог, поговоримо. Блондин сів на фотелі та запрошуєвав до себе Федора на стільчик, на якому лежали зошити школярів. Він одним помахом чобота скинув їх на підлогу.

— Ходи, не бійся, поговоримо...

Федір присів на стільчику. Банда розбрілась по школі. Одні заглядали до шафи й примірювали одяг, другі шпарили за їжею та горілкою.

— Ну ѿ бідний ти комуністичний вчителю! — засміявся той з борідкою. Блондин кивнув рукою, щоб йому не перешкоджали.

— Ось бач, педагогу-партизане. Навоювався ти, напрацювався, а твоя влада навіть на добрий хліб тобі не дає. А ось я не вчителю, а глянь — тут витягнув ліву руку — золотий годинник ношу... І кишені в мене не пусті. Блондин вийняв портфель і, відкривши його, показав грубий сувій польських банкнотів.

— Тай долари є — продовжував, відхиляючи другу перегородку в портфелі.

А ти чого доробився? — питав, посміхаючись. Сидиш голодний і голий та навіть не маєш чим гостей почастувати... Якщо ми тебе не розвалимо, прийде наша влада — ти на гілляці висітимеш... Ale не все ще пропало. Ще є вихід. Можеш поправитися і все тобі забудемо. От зорганізуй у селі для нас групу хлопців, виконай одно два наші завдання, а тоді реабілітованого приймемо до нашого гурту...

— А що буде, як вас до того часу повісять на гілляці... — спітав іронічно Федір.

Блондин витягнув з-за халяви нагайку й хльоснув нею з усієї сили вчителя. Раптом за вікном хтось свистнув. Банда кинулася до дверей. До блондина підбіг знадвору юнак і відрапортував:

— Чути гук автомашин!

Блондин зірвався.

— Тільки ані словечка, коли б наспіла безпека. Ми ще вернемося, то поговоримо. А ти добре собі передумай, що я тобі сказав! Блондин вискочив з кімнати і банда зникла на доріжці, що вела до лісу. За півгодини в школі було вже військо.

— Була банда? — питав поручик, дивлячись на шраму на обличчі вчителя.

— Була, півгодини тому.

— Скільки їх?

— В мене було вісімох.

— Куди пішли?

— В сторону лісу.

Офіцер вийшов зі школи і тихо видавав розпорядження. Військо, залишивши автомашини на шкільному подвір'ї, розійшлося в усі сторони. У школі залягла тиша. Навіть охорона автомашин неначе завмерла.

• • •

На світанку від лісу почулася стрілянина. Вчитель зірвався на ноги та почав прислухатися. Йому здавалося, що десь далеко розривалися гранати. Потім усе пригихло. Помалу зійшло сонце. Пастухи гнали худобу на пасовиська, а згодом і діти стали сходитися до школи. Почався звичайний день праці. Коли б не військові автомашини, все було б по-старому.

• • •

Біля півдня на дорозі з'явилися солдати. За ними поволі їхали дві селянські підводи. На першій лежав накритий шинелею вбитий бандою капраль. На драбинистому возі біля санітара лежало двох поранених солдатів. Далі йшов оточений солдатами гурт бандитів. Боками бігла юрба дітей, надто цікавих жінок та підлітків. Коли колона дійшла до школи, поручик, вказуючи на блондина, спитав:

— Це той вас бив?

— Той — відповів учитель.

— Хто з ним був?

— Той, той і той — показав Федір.

— На машини — скомандував поручик.

Грузовики рушили в сторону міста. Селяни поговорили, дещо перебільшили, а згодом все повернулося до норми. Люди взялися до своїх справ. Коли кінчилося заняття з дітьми, Федір задумався.

— Защо вони воюють? Посліпли чи подуріли?

Не треба бути — роздумував — великим політиком, щоб помітити, які зміни настали в селі.

На Зарудянських поміщицьких землях засновано державне сільське господарство. Місцеві бідняки знайшли там працю та хліб. Кому не вистачило роботи в державному господарстві, той пішов до міста на фабрики, до контор, на будівельні підприємства. Молодь вчиться... Старших висилають на всякі курси. Хто хотів господарювати на власному, поїхав на Західні або Північні землі. Перед людьми відкрився світ...

• • •

Після пригоди з бандою Федір тим завзятіше взявся до роботи. Він організував ініціативну групу для побудови в селі народного будинку. Селяни почали супільним чином товкти камінь, випалювати цеглу й вапно, згозити з лісу дерево. Місцеві столярі робили вікна й двері. Вчитель зі своїм активом радив яким способом провести електричне світло в село. Після шкільних занять Чайка кілька годин присвячував супільним справам, а щойно пізно ввечері брався за науку. Траплялося, що за перевтомою до вчителя приходило зневір'я.

— А може б так, як казав сусід Каспер, — кинути цю науку. Взялися після шкільних занять за полювання з лісником або за господарство.

— Перед війною у нас був учитель! — говорив з захопленням Каспер. Мав дві корови, коні, п'ять кабанів і свиноматку... Як їхав на ярмарок, то аж люди в сусідіх селах оглядалися!...

— Ну й що з того він мав? — боронився Федір.

— Як то що? Віллу в повіті побудував! Садок на чудо розвів. Ще донині там діти й онуки живуть... Така мета життя не відповідала Федорові. Тому він, перепочивши трохи, брався знов за свої книжки. Зимовими та літніми канікулами здавав екзамени. Підучився гри

на скрипці. Вивчив навіть ноти та основи хорового мистецтва.

● ● ●

Врешті й для педагога настав радісний день. Він здав екзамен на атестат зрілості. Федір Чайка став кваліфікованим вчителем. Тепер він з партизанською енергією кинувся до дальшої праці. Не тільки навчав дітей. Вечорами ліквідував безграмотність старших людей, ставив п'еси, організував хор. Про бувшого не так славного партизана пішла тепер по світу нова слава — слава педагога, диригента й режисера. Федір й сам не знов, що має в собі стільки приспаних талантів. Сам дивувався чому так довго вони не проявлялися. Починалися похвали, почесні грамоти, нагороди. Найціннішим, однак, для вчителя було признання сільської громади. Люди приходили до нього як до рідного батька за порадою, з увагою слідкували в чому б йому допомогти. Одні звозили до школи дрова, другі лагодили комини й черепицю на даху, інші білили стіни. До краю розчулили односельчани Федора в день його народження. Ледве світало, з-за вікна почулася музика. Федір зірвався з ліжка. Розгорнувши з чола волосся, він побачив за вікном весь батьківський комітет у комплекті. Коваль Марчак притримував спертий на стовпі огорожі патефон. З платівки плив тріумфальний марш. Трохи позаду стояли жінки. Каспрова невдало хвала за плечима кovalя накриту білим рушником тарілку з свіжою люкованою бабкою. Позаду стояли діти з букетами півоній та завзято повторяли недовчені вірші.

Тільки що вчитель показався у вікні, зібрані гримнули «Многая літа». Федір відкрив вікно:

— Дякую, люди добрі, чекайте, я зараз... говорив зніяковілій і побіг відчиняти двері. Гурт віншувальників увійшов до кімнати. Почалися промови і вручання квітів.

● ● ●

Рівночасно з радостями, успіхами й невдачами наростила втома.

У профспілці запропонували вчителеві виїхати на

відпочинок. Він довго не міг вирішити, але пропонуючі не здавалися й вручили йому путівку на відпочинок над морем. Вперше в житті Федір мав їхати в далеку місцевість, не до праці, а на байдикування. Він полагодив усі справи в школі та в гуртку, поскладав свої книжки, запакував валізку і разом з Каспром поїхав на станцію.

● ● ●

Липень сипав теплим промінням на землю. Каміння на широкому ринку старого містечка було розпечено до краю. Після обіднього перепочинку шкільний будинок у парку над річкою загомонів радісними розмовами, сміхом і піснями. Це відпочиваючі вчителі виходили хто на пляж, хто у парк, а хто на гуляння по місту.

Спочатку Федір Чайка погано почував себе в нових обставинах. Виспавшись після дороги, почав розглядатися по будинку середньої школи. Його мутила перша від багатьох років бездіяльність. Вчитель обраховував скільки міг би протягом двох тижнів прочитати. Після закінчення педагогічного ліцею все настирливішою ставала жага дальшої науки. На третій день Федір думав чи не запакувати валізки й чи не вийхати додому. Проте боявся, що піде по світі поговірка про його дивацтво. Адже серед відпочиваючих були й деякі начальники із повіту. Чайка все-таки залишився. Разом з іншими їздив водним трамваем над море. Море мінилося кольорами, било пінистими хвилями об розпечени на сонці тіла відпочиваючих. Серед курортників почали творитися гуртки до мандрівок, до гри у бриджа, до вечірніх танців, а той до чарки горілки. Чайка якось ходив спочатку сам. Під кінець першого тижня трапилося, що він спізнився трохи на обід. Спізнилося ще троє відпочивальників, а серед них молода блондинка. Офіціантка, щоб мати менше біганини, посадила їх біля одного стола. Федір нишком поглянув на блондинку. На смаглому її обличчі неначе блават цвіли блакитні очі. Розмова за столом була банальною й закінчилася обміном пропозицій, як провести післяобідній час. Пожилий директор гімназії з Лодзі вибирається з дружиною подрімати на лавці в парку. Блондинка, яку звали Наталією, хотіла їхати на пляж.

— А ви що робите? — спітала несміливо Федора.

— Я також іду на пляж. Якщо не заперечите, поїдемо разом.

— Поїдемо — відповіла дівчина.

Із того часу Федір з Наталією ходили разом. Виявилося, що це була вчителька середньої школи з Варшави, яка захищатиме в наступному році дипломну працю в університеті. Зараз після сніданку обое виходили в місто, потім сходили до водного трамваю й незабаром були на пляжі. Йшли берегом на далекий прохід, збирали грудки свіжого янтару, кидали чайкам кришечки булки, або оглядали розбитий під час війни німецький підводний човен, який все більше перегризала іржа. Іноді, вийшовши на схід від містечка, сідали в сосновому лісі і дивилися на море. Сонце спускалося на захід. Здавалося, що воно прокидало по воді золотий довгий місток і кликало їх до себе. Федір аж боявся думати про спільну мандрівку з Наталією по цьому містку. Він підохрівав, що така великоміська панна, як Наталія ходить з ним над морем лише для розваги. Скінчиться відпочинок, вона виїде й навіть не згадає про нього. Колись, якось жартома сказав про це своїй курортній супутниці. Наталія уважно подивилася на Федора і спітала:

— Це ваше бажання чи побоювання?

— Це не тільки побоювання, але й сумна дійсність — відповів зніяковілий вчитель.

— А що як би ми зустрілися у Варшаві? — кокетливо засміялася Наталія. Ви ж хочете далі вчитися, поступайте у Варшавський університет, а я буду вашим першим провідником...

— Згода! — зрадів Федір і міцно поцілував ніжну руку дівчини.

Відтоді між Федором і Наталією настала якби якесь не написана згода. Дівчина стала менш офіціальною. Розповідала, що її дядько та тітки живуть на Жулавах, а батько — залізничний машиніст — влаштувався в Варшаві. Та й Федір згадував своє Надбужанське село, з якого вже майже всі переїхали. Батьки перебралися в лісисту й озерну країну. Сестра вийшла заміж і виїхала з чоловіком аж у Щецин. Брат Петрик вже закінчив ліцей і здав вступний екзамен до Вищої сіль-

ськогосподарської школи в Ольштині. Багато спільного ще більше зблизило Наталію з Федором.

На жаль, час відпочинку наближався до кінця. Друзі відвідали всі улюблені місця, де бували, попрощалися з морем. Хотілося залишитися тут назавжди, ходити так на вітання сходу сонця, а потім прощатися з ним у хвилини заходу, пестити оком мінливобарвні хребти морських хвиль, слухати шуму сосен на надморських пісках, дивитися в блакить неба в Наталиних очах... Неначе на крилах чайок прилетів сум і розгостився в серцях Наталії та Федора. Щоб довше бути з собою вирішили, що поїдуть разом... По дорозі відвідають тітку Наталії на Жулавах, а потім батьків Федора на Мазурах. Відтак Федір завітає до Варшави.

• • •

Хата стояла на окраїні лісу. По великому подвір'ї бігали каченята. Випнутий неначе генерал на параді індик чиркав крилами по посивілому від роси споришу. В хліві хрюкали поросята. За хатою в ранніх променях сонця горіли обмиті росою яблука.

Василина Чайка рада з приїзду сина жваво поралася біля господарства.

— Що то невістку син привіз? — поспітала через пліт сусідка. Вона йшла біля кілометра нібито позичити солі, але Василина знала, що Сикліта не могла цієї ночі заснути з цікавості.

— Хто його знає, — відповіла задумано мати. Якась професорка з Варшави. Про наші пісні, звичаї випи-тє. Може гарну книжку чи що пише... Та й по-нашому гсворить. В цю мить скрипнули двері й на подвір'я вибігла весела Наталія.

— Добриден! Чим вам допомогти? — питала в господині.

— Та де вам до роботи, от поспітіть собі, відпочиньте. Ви ж не до нашої роботи...

— А я й господарський хліб їла! Тітка в мене на Жулавах газдує. Там і я не одне літо проводила — хвалилась Наталія.

— Ну, якби там не було, ви ж гість... А може вам теплої води дати — пригадала собі Василина. Помис-тесь спокійно заки мужчини з косовиці повернуться.

— Та ні, я ось на озеро — показала рукою Наталія клаптик рожевої води, що виглядав з-поміж дерев. Там є де купатися?

— Є кладка, аякже, пісочок чистий неначе виполосканий... Тільки самому краще на озеро не ходити...

— Нічого, я добре плаваю! — відповіла Наталія. Але щоб вам не було за мене страшно, я тільки на кладці помилюся. Взяла рушник, мило й ще там щось у торбину та зникла в зелені дерев.

— Нічого собі дівчина, таку невістку хотілося б мати — всміхнулася до своїх думок Василина й поралася далі в господарстві.

• • •

У вільний час Наталія з Федором ходили у ліс по грибі, збирали сунці, або плавали в озері.

— То як Федоре — зачепила якось мати сина — вам би женитися, добра бачу, з вас пара...

— Пождіть, мамо, як така наша доля, то поженимось, ще маємо час...

— На що ж ти чекаєш? Доки тобі парубкувати? — скривилася невдоволена мати.

— Хто знає... може я ще вчитися в вищій школі стану... відповів задумано син.

— Вчитися? — дивувалася мама, чи не досить вже цієї науки?

— Не досить мамо, не досить... — відповів син і почав ладнати віз на сіно.

Хоч молоді недовго гостювали на хуторі, проте чимало допомогли в роботі. Федір покосив з батьком сіножаті, доглянув пасіки. Наталія ходила перекидати сіно, полола з Василиною городину, помогала заготовляти варення з малини. Жінки припали видно собі до вподоби, бо прощалися зі слізами на очах. Навіть батько, сіпнувши вус, обернувся від молодих і став ніби погейкувати на коней.

Коли вже сиділи в купе варшавського поїзда, Наталія, витираючи очі, перервала мовчанку:

— Всюди однаково. Молоді шукають щастя по містах, а земля все більш стає неслухняною. Це особливо було видно у моєї тітки...

— Треба конче знайти якийсь вихід з цього — відповів Федір.

— Державне господарство, а може колгосп — продовжувала думку Наталія.

— Життя само підкаже, що воно буде краще — роздумував Федір.

• • •

Перша зустріч з великим містом оголомшила Федора. Міський гамір, трамваї, автомашини, юрби людей як на празнику, задимлене повітря — все це під вечір збивало вчителя з ніг. Зате Наталія плавала в місті неначе риба. З великою вправою показувала руїни давнього міста, відбудовані пам'ятки столичної культури, парки, музеї. Федора особливо вразила краса берегів Вісли та Лазенок. Вечорами молоді бували в театрах. Важливою подією для Федора з поїздки до Варшави було оформлення запису на заочний відділ Варшавського університету. Федір вибрав саме мовознавчий факультет. У всьому вирішальне значення мала допомога Наталії. Вона знала службовців, декана й, не дивлячись на спізнення, все полагодила. Федір відкрив у своєму столичному провіднику розумну, тактовну, а одночасно енергійну та західливу жінку.

Перед виїздом гостя, Наталія організувала екскурсію до Вілянова. Барочний королівський палац пишався в зеленому парку. Праворуч простягався широкий лан золотої пшениці оперезаної на обрії крайкою темнозеленого лісу. Наталія обійшла з Федором палац, провела його алеями парку. Потім присіли обое на лавці за високою стриженою грабовою стіною. Напроти блищало в сонці озеро. Легкий вітерець мережив хвилями воду. На другому березі озера дрімали рибалки. В парку було тихо. Під цю пору буває тут мало відвідувачів. Щойно після закінчення праці в установах, парк заповнювався людським гамором.

— Яка краса! — сказав тихо Федір.

— О так! сполучення краси природи з красою надбань людського генія — відповіла Наталія. Потім обое мовчали.

— Наталіє — обізвався Федір. Я вам незимовно вдячний, що ви показали мені вроду столиці. Завтра

я виїжджаю. Чи можу я мати надію, що ми ще зустрінемося?...

— Це залежить від вас — відповіла тихо дівчина, обриваючи пелюстки зірваної в траві маргаритки. Ви мене проводжали по Мазурах, а я вас по Варшаві — докинула дівчина.

— А чи можу я надіятися, що ми будемо й далі одне одного проводжати життєвими стежками?

— Це також залежить від вас...

— Наталіє, чи згодитеся стати моєю дружиною?

— Згоджуємось, але...

— Але що?...

— Треба мені закінчити університет. Почекаєш?

— Чому ж би ні, це не так далеко.

— Однак я маю далеко до закінчення університету — посумнів Федір.

— Не журися, закінчиш. Все обдумаємо.

— Яка ти в мене мудра й добра — сказав Федір і міцно пригорнув до себе Наталію. Обняла його за шию і поцілувала.

— А тепер вертаймося. Мама жде з обідом... пригадала Наталія. Після обіду Федір попросив у батьків руки дочки.

— Що ж ти Наталіє думаєш? — спитаала мати.

— Я вже погодилася... — відповіла, червоніючи дочки.

— То ми також погоджуємося — закінчили разом батьки.

Відтак розпочалися ділові розмови. Узгіднено, що весілля відбудеться після закінчення Наталією університету. Федір працюватиме цей рік у селі, а потім знайде заступника та перебереться до Варшави. Жити будуть молоді в батьківській хаті. Тут місця досить, біля хати виріс вже посаджений ще перед війною гарний садочок. Відведено й невеличке місце на городину. Місце хороше. Звідти до центру міста двадцять хвилин їзди.

● ● ●

Федір Чайка приїхав до місця праці на світанку. На полях вже стояли складені снопи. Де-не-де чорніли латки зораної стерні. Школа стояла пуста. На вікнах

блищало скроплене росою павутиння. Федір роздягнувся, помивсь й розпалив плиту. Сухі смерекові дрова тріщали в полуум'ї. Незабаром гаряча пара бухнула з чайника. Поласувавши смачної печеної курки від Наталиної матері, Федір напився чаю та не без вдоволення ліг у тверде, але своє ліжко.

● ● ●

Чутка, що вчитель приїхав, швидко розійшлася по селі. Люди стали сходитися зі всілякими справами. Почалося відписування на листи. Час від часу заходили поодинокі хористи. Проте жнива зайняли всіх і Федорові залишалося чимало часу. Щоб забити тугу за Наталією, він сідав на велосипед, їхав польовими доріжками до лісничого. Разом блукали по лісі, оглядали оленів. Вечорами вчитель брався за книжки, якими так щедро обдарували його столичні книгарні та Наталія. Листи від Наталії приходили завжди в суботу. В суботу Федір терпеливо чекав на листонюшу. Одержавши листа, замикався в кімнаті й читав багатократно написане. Ввечері відписував Наталії, а в неділю раненько завозив відповідь на пошту.

Серпень швидко поскощував гарячі дні. У вікна школи почала заглядати осінь. На клумбах розцвіли рожеві, білі й синюваті айстри. Шкільний сторож з дітьми випололи зарослі споришем доріжки між клумбами і посыпали їх білим пісочком. Вечори лягали на травах лугів, закутавшись у ковдри туману і спали вже довше. Ранкове сонце все з більшими трудами розбуджувало їх і зганяло з лугів. У школі посилено наводилися порядки, бо вчитель незабаром мав їхати до повіту на серпневу нараду. Федір обдумував, як повідомити інспектора про своє рішення. З одного боку жага дальшої науки й туга за Наталією гнали його до далекого гамрільового міста, а з другого — любов до щиріх людей, до лугів, до лісу, до квіток за вікном, сільської тиші прив'язували до школи. Остаточне рішення приходило не без внутрішньої гарячки, не без болючого сіпання серця.

Після першого вересня на життєвий віз, який тягнув Федір, сідало все більше обов'язків. Не дивлячись на це, вчитель багато уваги присвячував науці, тим

більше, що Наталія успішно завершувала дипломну роботу.

Невідомо якими дорогами пішла по селі чутка, що Федір виїжджає. Можливо, що це докотилося з повіту, де вчитель провів на цю тему розмову зі шкільним інспектором.

В зв'язку з цією чуткою деякі дівчата перестали приходити на співи. Видно обірвалися їх найтайніші надії... Одного дня вчитель одержав від батька хвилюючого листа. Після опису всіляких домашніх справ, батько сповіщав, що їх відвідав далекий свояк з Голдапщини. Отож він розповідав, що в селі Врубле вже два роки існує, керований Євгенією Іваник, український хор. На виступи хору люди сходяться звідусіль неначе на прощу.

Федір просив батька пояснити вістку ширше, але він не міг нічого до сказаного додати. Все-таки ця вістка не давала довго синові спокою, хоч згодом сила-силенна турбота і праці затерли її в пам'яті.

● ● ●

У середині червня Наталія закінчила університет. Зразу одержала значне підвищення зарплати. Федір втішився цією новиною. Вістка наближала день шлюбу. Одночасно десь у глибині душі з'явилася тривога: а що, як Наталія не схоче його селяка? Пробудилося почуття меншевартості. Однак бувший партизан і з тим собі порадив. Він вирішив доганяти наречену. Особисті турботи вчителя перервав приїзд наступника, Яна Словіка. Була це — висока, кремезна людина, зі значною педагогічною практикою. Словік переносився аж з другого кінця повіту. Хотів жити в сухішому місці, бо в багнистих околицях нажився ревматизму. Домовилися, що Федір передасть Словіку школу в серпні. Такий реченець був вигідний для обох вчителів. Федір їхав на заліки і на шлюб, а Словік хотів закінчити жнива на своїй шкільній ділянці.

Непомітно день за днем надійшло закінчення навчального року. Федір попрощався з дітьми. Було багато червоних півоній і дитячих сліз. Вчителеві також щеміло серце. Неначе привезене здалека дерево він вріс у цю землю, став жити її соками. Тепер мусив

усе залишити. Невимовний жаль огортає душу Федора, але повороту вже не могло бути. Вчитель привів у порядок канцелярію, повикидав непотрібні папери, які накопичувалися місяцями, спакував свою валізку та вийшов до Варшави. В хаті батьків Наталії було видно вже підготовку до весілля. Хата була помалювана, город гарно виполотий. Наталія з матір'ю бігали по крамницях. Хоч Федір мав на голові свої заліки, проте й він відвідав з Наталією кілька крамниць, щоб поповнити недоліки одягу. Не дивлячись на внутрішню непевність, заліки пройшли напрочуд добре і Чайка став студентом другого курсу. Настрій у нареченого покращав.

Молоді, навіть всупереч бажанні батьків, постановили, що весілля буде скромне. Запросили лише найближчу рідну. Приїхала тітка Наталії з Жулав з чоловіком, батьки Федора, сестра з чоловіком зі Щецина та студент Сільськогосподарської академії в Ольштині, Петрик.

Наталія запросила ще дві свої подруги. Шлюб відбувся наприкінці липня, саме перед народним святом. Весільний гамір не був довгий, бо гості швидко роз'їхалися. В кожного були свої справи, в одного жнива, в іншого обов'язки на підприємстві.

Молоді подивилися на липневий парад, після якого столиця в літній спеці швидко затихла. Хто тільки міг виїжджав на озера, на море, в гори й ліси. Федір мав ще трохи клопоту з полагодженням в столичних школах праці, але, завдяки допомозі Наталії, все скінчилось добре. В 213 початковій школі якраз був вільний штат. Саме тут влаштовано Федора. Отісля молоді вийшли в літню мандрівку в гори. Промандрували довгий шлях Східними Бескидами аж до Криниці, а відтак до Закопаного.

В середині серпня поїхали до Федорової школи. Незабаром з'явився й Ян Словік. Церемонія передачі школи не тривала довго, бо все було підготоване.

Батьківський комітет і хористи влаштували прощальний бенкет Чайці, подякували йому за працю. Діти вручили вчителеві гарно оправлений альбом з фотографіями, яких чимало назбиралося протягом кількох років праці. Чайка обдарував своїх учнів книжками. Хористи проспівали востаннє вивчені з вчителем

пісні. На другий день Федір передав ключі школи Словіку, виніс свої речі на підводу й, проводжуваний майже усім селом, вирушив з дружиною на станцію.

• • •

Мати Наталії влаштувала молодому подружжі привітну кімнатку на поверсі. Федір не хотів, як спочатку батьки Наталії пропонували, зайняти партеру. Теперішнє помешкання він вважав тимчасовим. У майбутньому Федір хотів доробитися власної хати або квартири. Він зараховувався до тих людей, що на чужий коровай — не роззывають рота. З першого вересня Чайка пішов у школу, а Наталія готувалася на пост асистента завідуючого кафедрою історичного факультету. Поселившись у столиці, Чайка з ентузіазмом взявся за навчання. Кожну вільну хвилину просиджував у бібліотеках.

Наполегливість у праці дала незабаром добре результати. Федора не тільки шанували в школі, але й швидко став він передовиком на університеті.

У професійній праці й навчанні не було часу на розваги, на товариства, гості. Проте Федір, як свіжий варшав'янин чітко помічав риси людей з нового середовища. До тестя заходили знайомі українці. Бував іноді інженер-винахідник цікавих електричних пристройів, заходив бас профундо з оперного хору, високоцінений архітектор, пенсіонер-друкар, посол до Сейму в міжвоєнний період, фотограф-кустар, а часом пенсіонер-комуніст.

Всі ці люди жили спогадами, хоч активно включалися до справ сьогодення. Іноді піснею запрошували молодість у хату, зустрічали її зі слізовою на очах.

Недалекий сусід Яків Марчук не приходив до тестя, але відомо було, що співав у церковному хорі та поза церквою світа не бачив. Син його Володька закінчив музичну школу, і грав у оркестрі філармонії. Він швидко добився власного помешкання, рідко приходив до батька, а вже ніколи не заходив до церкви. По неволі Федір познайомився з зубною лікаркою Ліжевською. Лікарка приймала пацієнтів і вдома. За зібраниі гроші купувала меблі, килими та всілякі інші домашні речі. У ситому її домі не було однак смаку, пригнічувало мі-

щанське перевантаження помішаних стилів, халтура. Обвішена золотом Ліжевська розповідала про свою автомашину, про виїзди з Орбісом за кордон, про купівлю золотих перснів у Греції. Коли б не те, що Ліжевська була доброю лікаркою, й швидко ліквідувала зубні недомагання, Федір тримався б суспільної лікарської допомоги. Там, однак, треба було гаяти немало часу в чергах. Раз несподівано зустрів односельчанина, хлопця на кілька літ молодшого. Він записався на стаціонарний курс університету. Виявилося, що Роман жив у дуже важких обставинах. Він відразу не міг дістатися до гуртожитку. Не мав у столиці ні рідних, ні знайомих. Роман спочатку ночував по вокзалах, сходових клітках або крадькома з товаришами в гуртожитку. Щоб заробити на харчі, розгружував вагони, мив людям вікна, малював квартири, а одночасно вчився. Заліки першого семестру склав успішно і таки дібився свого. Одержання місце в гуртожитку та стипендію. Далі пішло йому вже неначе по маслі.

Новоспечений варшав'янин познайомився зі всякої масті столичними мовознавцями. Трапилося познайомитись й зі спритним Геньєм, що торгував потайки золотом і девізами. Геньє мав дві автомашини, віллу, гуляв по ресторанах, хоч працював скромним службовцем в одній із столичних установ.

— Гроші лежать на вулиці, треба лише вміти їх підняти — хвалився Геньє. Настав, однак, і йому кінець. Геня арештовано й він, втративши контроль над нервами, повісився у в'язниці. Різноманітні зразки людського життя-буття не відвели Федора від поставленої мети. Коли Наталія почала збирати матеріали до докторської дисертації, він був уже на четвертому курсі.

— Ось, ось дожене дружину — говорили знайомі. Ще рік і Федір став магістром' слов'янської філології в ділянці мовознавства. Він написав таку знамениту дипломну роботу, що професор три розділи з неї рекомендував до друку в мовознавчому журналі.

Наталія гордилася своїм чоловіком, але прискорила збирання нових матеріалів. Чайку перевели тепер до середньої школи. Накручені пружини здобування знань й далі пхали педагога вперед. Він взявся за докторську дисертацію. Тепер подружжя йшло вже по-

руч. Матері нагадували про дитину, але як Наталія так і Федір відкладали це на майбутнє. Проте сталася подія, яка відірвала подружжя від наукових пошуків.

У «Трибуні люду» з'явилася замітка, що організується Українське суспільно-культурне товариство. Вся сім'я прочитувала цю замітку, але ніхто нічого певного не зізнав. До Наталчиного батька з цим номером газети приходили навіть його знайомі. Разом роздумували, розважали. Одні висловлювали охоту вступити до товариства, інші перестерігали:

— Це якась пастка, щоб виловити українців, а потім... Вістка стала більш реальною, коли прийшов лист від Федорового батька, в якому він сповіщав, що приїде до Варшави на український з'їзд. Батько писав, що нічліг і харчування має він забезпечене за державні фонди. З'їзд мав початися 16 червня в центрі Варшави в Палаці культури й науки. Федір побіг до Польсько-радянського інституту до знайомих мовознавців-україністів. Обидва вони Чорнявий і Лисавий чули вже про з'їзд. З захопленням говорили про підготовку до випуску української газети. Хлопці видно готувалися на редакторські пости, бо Лисавий почав Федора розпитувати, чи не написав би він якоєсь статті, як наприклад про Івана Франка...

Федір зніяковів, викручувався. Якже так відразу почати писати... До того й мова призабулася, хоч в книгарні на Новому Світі не одну рідну книжку нишком купив, а потім до пізньої ночі перечитував. Чорнявий радив детально поговорити з назначеним вже головним редактором, який поки що приймав у приміщені видавництва «Ксьонжка і ведза».

Федір пообіцяв хлопцям над пропозиціями подумати та з хвилюванням повернувся додому. Наталія з увагою вислухала чоловіка.

— Варто піти, довідатися — радила. Може з цього приайдеться істи хліб... При нагоді жінка похвалилася, що її популярну статтю прийняли у видавництві.

— Я мабуть покину цей каменистий шлях до вченості... Не відповідає мені ця напушеність, штучність і елітарність наукового середовища. Я хотіла б служити ширшим колам... А як дозріє в голові мудра думка, можна її й простим словом висловити. Хай там сидять всілякі буквоїди! Мене, бачу, більш цікавить

діяльність для ширшого кола людей... Федір був здивований, бо вперше почув від Наталії такі погляди.

— Подумай, Наталіє, не роби нічого з поспіхом — заспокоював чоловік, не розуміючи зміни становища жінки.

• • •

Редактор діловито розпитував Федора де він працював, що робив під час окупації, чим цікавиться. За те дуже привітно всміхався до Наталії. Дав навіть своїм гостям на початок опрацювати теми статей.

Подружжя повернулося додому схвильоване й почало розшуки матеріалів по бібліотеках. Якось у червневе надвечір'я, коли Наталія з Федором обговорювали побудову підготовлюваних статей, скрипнула фіртка. До них швидкою ходою між корчами порічок підійшов пенсіонер-друкар.

— Добре здоров'ячко! — кланявся посивілою головою.

— Дай Боже здоров'я! — відповів Федір.

— А де татуньо? — звернувся прибулий до Наталії.

— На службі, вернеться пізно — відповіла занепокоєна жінка.

Пенсіонер оглянувся за себе, присів на стільчику так, щоб його закривали порічки, нервовим рухом вийняв зі спідньої кишені піджака якусь газету і подав її Федорові.

— Ось подивіться, наша газета... Федір розгорнув газету та прочитав «Наше слово». Наталія присіла ближче до чоловіка та з увагою оглядала розгорнуту великого формату газету. Пенсіонер також присівся ближче до Наталії і довірчivo пояснив:

— Газети ще ніхто не має. Це поки що таємниця. Мені дав товариш з друкарні. Так що не загадуйте про це ні кому. Бо якби газету сконфіскували, натерли б мені вуха...

— Не бійтесь, ні кому не скажемо — заспокоїла Наталія і читала великі заголовки статей: «На зустріч з'їздові», «Завдання українського товариства», «Організаційна структура товариства». Далі йшло повідомлення про те, що 16 і 17 червня 1956 р. в Варшаві відбудеться Організаційний з'їзд Українського суспільно-

-культурного товариства. Подавалася програма з'їзду. Сповіщалося також, що на закінчення виступлять український, білоруський та литовський гуртки художньої самодіяльності.

З'їзд мав розпочатися 16 червня о 14 годині в Лекторському залі Інституту суспільних наук в Палаці культури й науки (шостий поверх). На другій сторінці були статті про шкільництво І. Франка, варшавську університетську україністику, про культурне життя українців на Люблінщині та Кошалінщині, інформація про Дні української культури в Польщі та гімн УРСР.

— Цікава газета! — захоплювався Федір. Залишіть нам на вечір, прочитаемо, а завтра віддамо...

— Не можу, голубчику, не можу... Коли б що, нехай Бог боронить... Пенсіонер сковав газету й знов, оглядаючись, виринув з порічок та попрямував до хвіртки.

— Він ще сьогодні всіх знайомих відвідає — засміялася Наталія.

● ● ●

На другий день приїхав батько Федора. Він був делегатом з Ольштинщини на Організаційний з'їзд Товариства. Наталія почала стелити гостеві постіль, але батько подякував і просив лише сина, щоб провів його до готелю «Централь», в якому відведено приміщення для делегатів з Ольштинщини.

— Якби що... заопікуюся мамцею... — сказав батько, коли замкнули за собою двері готельної кімнати.

З'їзд мав розпочатися 16 червня о 14 годині. Наталія і Федір в середині червня були невимовно напружені заняттями. Наталія приймала заліки першокурсників, а Федір готовував своїх учнів до екзамену на атестат зрілості. В суботу 16 червня Федір своїм звичаєм вийшов раненько до кiosку купити газети. Для тестя він купував «Жице Варшави», а для себе «Трибуну люду». Вертаючись повільно додому, педагог переглядав свою газету за заголовками. Йшли політичні, господарські, зарубіжні та культурні події. Аж ось нещоденний заголовок. Неначе електричний струм пронизив душу Чайки — «В день Першого з'їзду Українського суспільно-культурного товариства» Федір затримався. Зійшов на бік і став читати.

Автор статті, який підписався літерами М.С. писав про положення українського населення в Польщі та про його культурні потреби. Він подавав довший цитат з Постанови Політичного Бюро ЦК ПОРП з 1952 року. Цитат закінчувався висновком: «В положенні українського населення треба негайно ввести зміни, які допоможуть знормалізувати його економічні умови життя, його участь у громадському житті та допоможуть забезпечити його культурні потреби».

Прочитавши це, Федір швидкою ходою йшов, у напрямку дому, щоб поділитися небувалою новиною з Наталією і тестем.

• • •

Цього дня на роботі всі були схвильовані. Федір і Наталія менш уважно слухали відповідей своїх учнів. Тесь не був також уважний, як належить машиністові, а тещі все випадало з рук.

Ледве скінчилися заняття Федір і Наталія кожне своєю дорогою з роботи поспішли до Палацу культури.

На шостий поверх Палацу прибули зі значним опізненням. Перед входом до залу продавали «Наше слово» та українські книжки. Федір купив аж два примірники газети та «Кобзар» і став розглядатися за мовознавчими публікаціями. Наталія забрала чоловікові один примірник газети й, склавши її в четверо, схovalа в торбинку. Оглянувши побіжно книжки, Федір із хвилюванням відхилив двері залу.

— Заходьте — сказав якийсь чорнявий чоловік. Подружжя присіло вкінці залу на вільному місці. Зал був заповнений людьми. З другого боку залу по лівій стороні засідала президія. Федір запримітив редактора «Нашого слова».

— А це секретар ЦК ПОРП, міністр освіти Вітолльд Яросінський — шепнула Наталія.

— Отам є і віце-міністр Шнек — пояснив незнайомий біля Наталії. Оцей високий чоловік це голова організаційного комітету Степан Макух, а там революційний діяч Марищук. Жінка — це Ганна Вальківська з Гданська, а цей худорлявий, це редактор Гошовський — пояснював добре обізнаний сусід Наталії.

В залі затихло, бо з привітальною промовою виступив від імені Партії та Уряду секретар ЦК ПОРП, Вітольд Яросінський. Зібрані з увагою сприймали кожне його слово. Особливу увагу Федора й Наталії привернули такі слова:

«Гаряче прагнемо також створити такі умови, щоб українське населення нашої країни могло повністю використовувати велики культурні надбання свого народу, учити свої діти і молодь рідної мови творчо і свободіно розгорнати власну культурну діяльність». Словами секретаря ЦК ПОРП розбивали заляканість і зневір'я, а одночасно розбурхували приспані надії.

Після останнього слова представника Партії зал, не наче розбурхане море, загудів оплесками. Делегати раділи.

— Я прощався з матір'ю — сказав батько Федора, який помітив дітей і присів біля них, а тут привітання від Партії та Уряду, говориться про допомогу, про школи... Про педліцей, підручники до навчання української мови, курси для вчителів — добавила Наталія.

Радісний обмін думок перервали слова головуючого, який заповів доповідь редактора Миколи Щирби про завдання Товариства.

Хвиля піднесення із залу покотилася й на коридор, до обслуги з'їзду та принагідних гостей, а від них на місто до таких українців, які, прочитавши статтю в «Трибуні люду», ще не вірили написаним там словам і на всякий випадок воліли почекати, не вихилятися завчасу...

• • •

У неділю 17 червня подружжя не могло бути на з'їзді, бо поїхало з учнями Федора на екскурсію до Кракова. Коли повернулися по кількох днях, було вже по з'їзді. Тесть і теща мали докладні інформації від Федорового батька. Від них молоді довідалися, що головою ГПУСКТ обрано Степана Макуха, його заступниками Т. Марищука та М. Щирбу, а секретарем Григорія Боярського. Довідалися також, що з'їзд склав статут Товариства, що для розваги на з'їзді виступили український хор з Варшави під керівництвом П. Міщука, український самодіяльний колектив з Кошаліна та

білоруський і литовський гуртки. Довідалися про бурхливу дискусію на з'їзді. Відомості ці підтвердилися з виходом 2 і 3 номера «Нашого слова», який появився щойно 26 липня. Подружжя купалося тоді саме в озері Федорового батька, коли листоноша приніс газету. В серпні і вересні вийшло по два номери газети, а в жовтні вона виходила вже щотижня. Тепер було відомо, що діється в окремих українських середовищах. В газеті сповіщалося про державні позики для селян, про відкриття навчання української мови в окремих школах, про виникнення нових гуртків Товариства. Не менш хвилюючою стала вістка про приїзд до Польщі під час місячника польсько-радянської дружби представників Українського товариства культурного зв'язку з-закордоном, Закарпатського народного хору та групи українських солістів. На початку вересня 1956 р. Закарпатський народний хор виступав у Варшаві, а потім на Ольштинщині, Гданщині, Кошалінщині, Щецинщині, Зеленогірщині, Вроцлавщині, Krakові, Катовицях, Битомі, Новій Гуті, а 9 жовтня знову у Варшаві. Від 1 до 9 жовтня в Польщі організовано Декаду української культури.

Крім Українського закарпатського народного хору в Декаді взяли участь солісти Київського оперного театру Борис Гміря, Зоя Головко, Єлизавета Чавдар, Бела Руденко та інші. Гастролювало в Польщі також тріо бандуристів — Павленко, Поліщук і Третякова. З нагоди Днів української культури в Варшаві відкрито виставки українського народного мистецтва та графіки України.

Виставочні зали Палацу культури й науки заповнилися відвідувачами. В тому натовпі любителів мистецтва значну кількість становили варшавські й неваршавські українці. Федір і Наталія вперше у житті оглядали таке багатство і красу українського мистецтва. Їх вражали теплота, гра кольорів і національний аромат цього мистецтва. Подружжі вдалося придбати квитки на виступ Українського закарпатського народного хору в Конгресовому залі Палацу культури й науки Пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», «Закувала та сива зозуля», «Нова Верховина» потрясли їх душами, зірвали якісь давно заржавілі струни. Танці — український гопак, увіванець, раківчанка закрутили людям

в головах, розбурхали стихію ритму. Зал шалів оплесками. Температура захоплення піднеслася ще вище, коли хор виконав польські пісні: «Ой пшелецял пташек» і «На право мост — на лево мост».

Розбурхане море оплесків багатотисячних слухачів Конгресового залу складало шану українському хоровому та хореографічному мистецтву.

Від часу Першого з'їзду УСКТ піднесення в українських середовищах не спадало. Ще не вистигла радість з появи «Нашого слова», а ось хор, виставки, дітвора вчиться рідною мовою.

До Днів української культури появився польський збірник «Україна Радзецка». В книжці писалося про економіку і культуру України. Вміщено твори Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, П. Панча та інших письменників. Писалося також про польсько-українське співробітництво. Наталя запропонувала, щоб у домашній бібліотеці створити відділ, присвячений польсько-українському культурному єдинанні. Вона вибрала з різних поличок книгохріні видані давніше переклади творів української літератури — Івана Франка, Олеся Гончара, Юрія Яновського, Михайла Коцюбинського, Олександра Корнійчука, Натана Рибака, Михайла Стельмаха, Тараса Шевченка та інших і поставила їх поруч себе в хронологічному порядку випуску.

Започаткувалася гарна вибірка. Останні події викликали україністичні зацікавлення чималого гурту інтелігенції. Це було видно в бібліотеці Польсько-радянського інституту. Все більше відвідувачів замовляло українські книжки та журнали і все більше студентів і докторантів опрацьовувало україністичні теми.

• • •

Федір був такою людиною, яка вміла, не дивлячись на обставини, зосередитися на поставленому завданні. Тому хвиля піднесення не змила його мети. Зараз після концертів і святкувань він взявся за свою докторську дисертацію. Вчитель назбирав уже чимало матеріалу з ділянки польсько-українських мовних взаємин. Треба було їх тільки погрупувати, поробити правильні висновки. У всьому тому щедро допомагав йому видатний

словіст, професор Заремба. Він був з цих професорів, які не боялися нових кadrів і які не утруднювали якомога випуску нових вчених, щоб бути єдиними спеціалістами в даній ділянці аж до смерті. Професор Заремба звичайно говорив:

— Пишіть хлопці, шукайте! Для всіх вистачить тем! І так до кінця життя всього не переоремо! Тому-то докторанти Заремби залюбки досліджували й, спираючись на допомогу професора, досягали мети.

У Федора були ще інші причини поспіху. Йому ось-ось мало стукнути сорок. Докторантові не хотілося бути на ласці, хоч і добрих, тестів усе життя. Крім цього молодший брат Петрик вибирається в аспірантуру в Сільськогосподарській академії. В той час, коли Федір посилював хід праці, Наталія якось її уповільнювала. Вона написала кілька статей до «Нашого слова», помістила кілька оповідань у польських дитячих тижневиках. Жінка порпалася в минулому, але радше шукала там художніх картин ніж суто наукових матеріалів.

Федір розумів, що Наталія повинна сама вирішити, яким її шляхом йти. Тому крім обережної поради не примушував її до нічого. Щоб не стояти цілком остронь, докторант час від часу написав коротеньку статтю на мовознавчі теми до «Нашого слова» та побував у цьому або іншому гуртку з доповіддю. Робив це на стільки, щоб це не перешкодило йому в досягненні головної мети.

Згодом поздавав передбачені програмою екзамени і став викінчувати дисертацію. За кілька місяців все було готове. Рецензенти протримали ще два з половиною місяців. Потім треба було робити поправки і нарешті визначено день оборони дисертації. Федір близькуче захистив дисертацію саме перед сорокаріччям від дня народження. Наталія зробила йому несподіванку й викупила путівку на серпень у Болгарію. Мала це бути перша закордонна подорож подружжя.

Другу несподіванку зробив Федорові професор Заремба. Він запропонував свіжоспеченому докторові становище ад'юнкта в університеті. Федір радо погодився, але мусив вдруге в житті пережити біль прощання з своїми учнями та колегами.

В липні Чайки вирішили поїхати до рідних на Пів-

нічні землі. У тітки на Жулавах гостювали заледве кілька днів і виїхали з сумними враженнями хоч тітка мала значні ощадності в зберігальній касі, було видно, що так чи сяк господарство треба буде незабаром ліквідувати. І тітка і дядько все більше нездужали. Особливо дядька мучив ревматизм.

— Ходять слухи, що можна буде здавати господарства за пенсію. Пораджу тітці, щоб здала господарство державі та йшла на пенсію — роздумувала Наталія, коли подружжя оглядало рівне, неначе стіл, поле тітчиної пшеници.

— Було б добре, щоб тітка перебралася до Варшави — добавив Федір. Разом сестрам стане легше жити...

— Де ж будуть жити? — збентежилася Наталія.

— А в нашому помешканні...

— У нашому? — дивувалася жінка.

— Тепер стали будувати кооперативні помешкання.

Запишуся до кооперативу, дістанемо помешкання, а в нашому буде жити тітка. У нас вже навіть деякі товариші стали членами такого кооперативу — відповів Федір.

Наталія довго думала над пропозицією чоловіка. Федір навіть насторожився, що дружині його думка не сподобалася. І ось Наталія усміхнулася.

— Це навіть цікаво мати власну хату... А коли ж вона була б?

— Якби тепер заплатити членський внесок — за півроку помешкання буде готове. Кооператив «Освіта» купив великий будинок від міського правління. За піврока будинок буде готовий. Тепер ще не має багато охочих. Люди звикли до дармових помешкань. Треба користуватися нагодою — гарячкувався Федір.

— Добре, запишися до кооперативу — відповіла Наталія. Дитина народиться в нашій квартирі...

— Наталі! Золото мое... зворушився Федір.

• • •

Помігши дещо тітці в господарстві, подружжя виїхало на Ольштинщину до батьків Федора. Тут вже господарював аспірант Петрик, так що докторові не залишилося багато роботи. Зате гурток УСКТ в селі використав його приїзд. Гуртківці готувалися до липневого

свята. Зібралося чимало хлопців і дівчат. Був хор, але не стало диригента. Федір впав ім неначе з неба. Хоч це була косовиця і жнива незабаром, молоді знаходили в собі досить сили, щоб вечорами ходити на співи. Федорові пригадалися роки сільського вчителювання. Притишений талант суспільного діяча пробудився швидко. За тиждень хор вже співав непогано, а на другий — цілком добре. Наталія вивчила дітей танцювати козачка, кілька гарних декламацій — і склалася програма, якої ще в селі не бачили. Святковий вечір вийшов чудово. Гості з сусідніх сіл почали запрошувати колектив до себе. На жаль подружжя не могло з гуртком їздити по навколоишніх селах, бо час було лагодитися в дорогу. Хористи заспівали своїм вчителям на прощання і вже самі помандрували польовими дорогами з піснею.

А Федір з Наталією поспішили полагоджувати справи помешкання та виїзду в Болгарію.

Коли батько довідався про плани сина, від щирого серця відрахував кільканадцять тисяч злотих зі своїх збережень.

— Якщо вирішили мати свою хату, то не гайтесь з цим ділом — сказав на прощання.

• • •

Справу кооперативного помешкання Федір полагодив протягом тижня. Інтервенція профспілкових діячів допомогла вирішити питання. Федір записався в члени кооперативу, склав заяву на помешкання саме день до засідання управи. Управа позитивно полагодила справу. Доктор вніс до банку належну суму, на решту кредиту пожириували батьки Наталії й товарищі. Чайка підписав угоду з кооперативою. Обіцяли, що помешкання буде готове до кінця року.

Тепер можна було спокійно вибиратися в Болгарію.

• • •

Федір полагоджував справу помешкання, а Наталія переконувала матір, що це не буде погано, коли вони житимуть на своєму й зять на нікого справді не гнівається. Одночасно вона готувала одяг, пакувала валізки,

купувала харчі на дорогу. Мати спекла тістечок, дів'ятеро курки і дебелій кусок телятини з часником.

Врешті прийшов день виїзду. Батьки Наталії провели мандрівників на вокзал. Не обійшлося без материнських пересторог і сліз. Не відомо чи мати плакала з жалю, чи з радості. Вона потім з гордістю розповідала сусідкам, як її дочка з зятем поїхали на зарубіжну мандрівку.

Чайки їхали швидким поїздом через Перемишль, Львів, Чернівці, Бухарест, через залізний міст на Дунаї до Варни. Вперше оглядали широкі колгоспні лани України, чепурні малювані хати Буковини. Через Румунію їхали вночі й щойно вранці побачили нафтоперегонні заводи в Плоешті. Поїзд затримався в Бухаресті, а звідти через високий залізний міст на Дунаї Чайки подалися у Болгарію. За болгарським кордоном зачервоніли черепицю села, зазеленіли виноградники, вражали пожовклі лани к'ясолі, кукурудзи, запишалися стиглими фруктами сади. У баштанах блищали в сонці величезні кавуни. То тут то там закрутилася за вікном висока вежа мечету. Там, як пояснювали подорожні, жили турки. Коли поїзд затримувався, було видно як на темнозелених корчах у пальчастому листі синіли фіги. На жовтих соняшниках в'янули останні пелюстки. На сонці блищали стручки перцю. На альтанах біля хат пишалися гронами стиглого винограду. В таких краєвидах після полудня поїзд докотився до Варни.

● ● ●

Зранку Чайки вийшли оглядати місто. Вражала монументальна архітектура в курортній його частині. У фруктових і овочевих крамницях Чайки бачили гори кавунів, персиків, винограду, перцю, яблук, сливи і динь. На вулицях також продавали кавуни, сік з морель, лимонад, свіжі бублики, варену гарячу кукурудзу, а навіть котлети. Ларків з кавунами навіть не зачиняли на ніч. Ослами, запряженими до візків, розвозили свіже, кисле молоко. Візники їхали вулицями, дзвонили, як у школі, дзвіночками, а люди бігли з горщиками й глечиками та наливали собі білого напою. Двері і вікна крамниць були оббиті густими сітками.

Вітерець провівав, а мухи не проходили. У численних крамницях бачили чудові барвиsti матерiали, хутра, вина, роми, лikeri, кон'яки, дешевi шоколаднi вироби, рибу i м'ясо. Продавцi були привiтнi та усмiхненi. Взагалi люди в Болгарiї видавалися веселi, приємнi. Всюди допомагали, розказували, пояснювали. Болгари до товариства i знайомства були охочi.

Подекуди тут пахнуло й Украiною. В пекарнях продавали бiлiй кiївський хлiб. Одна крамниця звалася «Одеса», друга «Севастополь», а третя просто «Украiна». На пляжi можна було фотографуватися на верблюдi, або проїхатися набережним шосе мальованою кареткою, запряжену в клаповухого осла. Тепла вода у морi на деякий час застигала в блакитнiй зеленкуватостi. Швидко однак змiнялася, ставала темна неначе чорнило, шумiла, била об прибережнi бiлi скелi.

Одного тихого ранку Чайки пароплавом «Г. Димiтров» вибралися до Несеберу. Море неначе приснуло. Туристи спокiйно ходили по кораблi, спiвали, захоплювалися красою моря. В такому пiднесеному настрої доїхали до Несеберу. Оглянули грецькi та римськi пам'ятки старого мiста й вирушили на Сонячний берег, де височiли модернi готелi. Вигрiвалися на Сонячному березi, але несподiвано знявся вiтер. Коли корабель вийшов у море, вiтер посилився. На обрiї переливалися рожевi хвилi. Згодом море стало чорне. Тiльки пiна бiлими гривами їжилася на хвильx. Хвилi горбами били в боки корабля й близкали на палубу. Стемнiло. Вiтер ще жвавiше вдарив по водi. Пароплав шарпався. Раз пiдносився й ставав, як сполоханий кiнь дубa, то летiв стрiмголов у глибину. Люди збентежились. Однi переляканi ходили з мiсця на мiсце, другi з палаючими очимa сидiли в каютах. Болгари, чехи, поляки, нiмci, росiяни й украiнци — всi були стriвоженi. Морська хворoba сприймала свою дань. Немилосердne море все листiше жбурляло хвильами, близкало на палубу в blid обличчя туристiв пiною. Чорна стiна рвалася до корабля, хстiла його рознести на клаптики. Несподiвано, пiд aкомпанемент посвистiв вихру та реготу розбурханих хвиль, вiд групи радянських туристiв пidnisse мужнiй i дзвiнкий спiв:

— Реве та стогне Днiпр широкий... Вiтер пiдхоплював слова пiснi, жбурляв на хвилi й gnав на пivnich.

• • •

Сповнені враженнями, загорілі, вигріті на сонці, викупані в теплій воді Чайки верталися під кінець серпня до Варшави. Хоч заняття в університеті починалися щойно в жовтні, подружжя хвилювалося помешканням, а Наталія вибиралася до лікаря. Хотіла знати, чи все проходить планомірно. Федір мав підготувати свою дисертацію до друку, написати статтю до наукового журналу, а Наталія мала взятися за складання читанки для четвертого класу. Батьки Наталії вибиралися на лікування до Криниці. Слід було комусь допильнувати хату й город. На другий день після приїзду Чайки поїхали оглянути своє нове помешкання. Будинок був уже під дахом. Робітники вставляли вікна й двері. Один з майстрів поінформував, що квартири будуть готові десь наприкінці листопада.

Оглянувши помешкання, Наталія почала планувати розміщення меблів. У вільний час Чайки бігали по мебельних крамницях, оглядали меблі, роздумували, що купуватимутъ. Наталія цікавилася також речами для немовлят, навіть купила дещо з дитячого одягу й коли сама залишалася вдома, по кілька разів оглядала маленькі слинячки, кафтаники, чепчики та сплюшки. Треба й було допильнувати городу, зварити на зиму компотів з яблук, груш, сливи та персиків. Наталія не тільки варила, але й писала поради жінкам до «Нашого слова». Між тими заняттями Чайки часто відвідували нове помешкання. Оглядали з тижня у тиждень, як воно все кращало. Виходило, що термін майстра не на багато буде продовжений.

У таких турботах швидко проходили працьовиті дні. Коли повернулася мати, Наталія могла свободніше взятися за завершення своєї читанки, хоч заняття в університеті забирали багато часу.

• • •

На початку грудня помешкання було готове й Федір одержав в управі кооперативу ключі. Негайно разом із батьками Чайки поїхали до нової квартири. Мати принесла хліб і сіль та поклала на кухонній шафці. Помешкання було світле, пахло свіжою фарбою. Жін-

ки оглядали кухню, планували де будуть стояти меблі, приміряли занавіски. Чоловіки взялися за закладання додаткового замка, лагодили світло. Протягом тижня Чайки перенеслися. Кожне з подружжя мало свою кімнатку. Було де спокійно, не перешкоджаючи одне одному, працювати. Тепер для матері Наталії настало важке життя. Хоч вона тішилася новим помешканням, проте в душі тужила за дочкою. Тому й їздила день у день до неї, допомагала в чому тільки могла. Наталія також не забувала про матір. Відвідувала її сама, а й частенько з чоловіком. Батько поробив у льоху полички на всілякі знаряддя, компоти та все інше, чого не трималося в хаті.

На Різдв'яні свята Наталія запросила своїх і Федорових батьків на ялинку. Мати допомогла її готовувати страви на свята. Наталини батько привіз гарного смерека аж з Біловезької пущі. Рано на Свят-вечір приїхали й Федорові батьки. Вони притаскали кошик ковбас, шинку, кілька кілограмів грубого солоного сала та банку меду до куті. Федорова мати вийняла з привезених клунків ще й печеної індика.

Вечері велика сім'я засіла біля ялинки до куті. В новому помешканні біля завішеної ялинки продзвініла тиха запашна ароматом дитинства коляда:

«Нова радість стала...»

● ● ●

Наприкінці березня Наталія народила сина. З'їхалася знову рідня на хрестини. Навіть тітка з Жулав приїхала. Хлопця назвали Юрком. При нагоді сім'я обсудила справу майбутнього тітки Меланії з Жулав. Згідно вирішено, що після проголошення закону дядько Гнат віддасть господарство державі й, перейшовши на пенсію, приїде з жінкою до Варшави. Кімнатка з кухнею після Наталії була вже відремонтована. Крім майбутньої пенсії дядько Гнат мав чималі ощадності, так що на старість не було чим журитися. Треба було ще одинак почекати на закон, а й Гнатові було важко розставатися з землею. Тітка Меланія за кожним приїздом звозила до планованого помешкання посуд, рядна, білизну, а навіть подушки.

Наталія взяла належну відпустку з праці та всеціло зайнялася дитиною й домашнім господарством. Бабуні з щирого серця радили як виховувати внучка, але Наталія більше слухала лікарки. Розлучення з працею молодій матері усолоджувала весела дитина.

В травні до Чайків завітала нова радість. Видавництво прислато Наталії авторські примірники читанки для дітей четвертого класу. Після місяця вийшла друком у видавництві Оссолінеум дисертація Федора.

● ● ●

Пройшло кілька років. Варшавська українська громада разом з усім світом відсвяткувала сторіччя з дня смерті та стоп'ятдесятиріччя з дня народження Тараса Шевченка. З України на ці святкування приїздили професори Євген Кирилюк і Григорій Вервес. З доповідями про Кобзаря виступали й польські письменники Ярослав Івашкевич і Владзімеж Слободнік та польські вчені Мар'ян Якубець і Пшемислав Зволінський і ін.

І Федір читав у кількох місцевостях доповідь про мову творів Шевченка. Починаючи від липня 1967 року українські середовища переживали перший Саноцький, потім другий Кентшинський і третій Кошалінський фестивалі української пісні й музики. В цей час Чайка габілітувався та став працювати доцентом. Юрко підріс і після дитсадка приготовлявся до школи. Наталія не вернулася вже в університет. Вона працювала редактором у Польському радіо та дописувала до «Світанку». Доцент Чайка обміняв помешкання на більше, де-що далі від середмістя, але зате в тихому й спокійному закутку. У вільний час разом з дружиною й сином блукали по недалекому лісі, слухали шуму сосен, ми-лувалися приміськими ланами цибулі, моркви, петрушки й капусти. В околичних садах дозрівали черешні, малина, порічки, а потім яблука, груші й сливи. Від зелених садів віяло свіжим сільським вітром.

● ● ●

Українців у Польщі знов схвилювала важлива подія. 27 червня 1971 року у Варшаві відбувся Четвертий фестиваль української пісні і музики, організований

з нагоди п'ятнадцятиріччя УСКТ. Від самого ранку до театру «Розривка» в Парку культури заїжджали наповнені любителями пісні автобуси. Хористи й танцюристи приїхали вже раніше й під оком головного диригента Українського сусільно-культурного товариства шліфували свої програмами.

На годину перед концертом зал був заповнений людьми з Ольштинщини, Голдапщини, Гданщини, Кошалінщини, Щецинщини, Вроцлавщини, Жешевщини, Люблінщини, з Krakova й усіх місцевостей, де тільки жили українці. Прибув навіть комуністичний діяч з Канади, Петро Кравчук, представник українців зі Словаччини, представники Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном і вчені з Інституту літератури й Інституту фольклору та етнографії з Києва. У гурті слухачів були й представники Міністерства внутрішніх справ, культури та мистецтва і освіти. У рядах слухачів сиділи польські професіональні солісти, письменник Єжи Литвинюк і інші видатні діячі культури.

Серед слухачів сиділи Чайки з Юрком, батьки Наталії, батьки Федора з новоспеченим доктором сільськогосподарських наук Петриком, а далі тітка Наталія з дядьком Гнатом.

Фестиваль відкрив голова ГП УСКТ Микола Королько. Потім барвистими вінками виступали діти з Білого Бору, молодь з Лігниці та Гурова Ілавецького, етнографічні групи з Кальникова, Бобровника та Лемківщини. Пишалася люблінська «Троянда», винахідливі «Бескиди» з Перемишля, вродливі «Смерічки» з Бань Мазурських. Від мінливого райдужного народного одягу повагою відрізнялися чорні костюми чоловічого зведеного хору. Його спів звучав голосом могутніх органів тим більше, що на тому фоні виступили в піснях «Взяв би я бандуру», «Ой зійшла зоря» і «Реве та стогне Дніпр широкий», славні солісти оперного театру Бернард Ладиш і Володимир Денисенко. А публіка розхвилювалася неначе море, невтомленими оплесками вимагала повторень, в очах слухачів блицали сльози захоплення і радості, то знову обличчя людей сповивав невимовний сум і жаль, коли Бернард Ладиш, разом з дружиною Леокадією, співав славнозвісний рушничок...

● ● ●

Після закінчення фестивалю Чайки вийшли до парку та, йдучи тополевою алеєю, мовчали. Добре, що Юрка забрали бабуні.

— Незабутне враження, небувала краса — шепнула врешті Наталія.

— Мистецтво, яке облагороднює людину — відповів Федір.

Від Вісли повіяло холодним вітром. Небо вкрилося хмарами, впали перші краплі дощу. Треба було вертатися. Федір відпровадив батьків і Петрика до автобуса, а Наталія пішла за Юрком відвідати матір. Невідомо чому Федорові хотілось бути самому. Він вільною ходою підійшов до зупинки, сів у автобус і попрямував додому. Помившись, доцент затримався біля вікна південної кімнати. На далекому обрії синів ліс. Літній вітер свистав у відхиленій квартирці. Часом якась заблукана крапля дощу дзенькнула об шибку, а згодом повністю випогодилося.

Федір перейшов до кабінету, сів у м'якому фотелі. Далеко в сиро-жовтій імлі стояли з своїми великими малими справами мури будинків середмістя.

Рідна пісня розбурхала його душу, пригадала батьківське село, дитинство та молодість, розгорнула крила до лету над часом і простором...

Варшава, 7 липня 1974 р.

Wydawca: Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. Zarząd Główny, ul. Czerniakowska 73/79, 00-718 Warszawa, tel. 41-23-51.
Nakład 1500 egz. Cena 20 zł. Druk Zakłady Graficzne „Tamka”,
Zakł. nr 1, ul. Tamka 3, 00-349 Warszawa. Zam. 772/76. J-50.

Cena zł. 20,—

